

Тамара Демченко

кандидат історичних наук, доцент
(м. Чернігів, Україна), kafistukr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>

СПРАВА “СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ” В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ: ПОЛЕМІКА НАВКОЛО ПИТАННЯ ЇЇ ІСНУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

У статті аналізуються питання, пов’язані з ключовою проблемою історії “Спілки визволення України” (“СВУ”): існувала ця нелегальна організація насправді чи була сфабрикована ГПУ. Доводиться, що показовий Харківський процес (березень–квітень 1930 р.) висвітлювався у радянських ЗМІ неправдиво і мав характер радше пропагандистського заходу, ніж судового розгляду конкретної справи. Проте його перебіг викликав значний інтерес в інтелігентських колах Західної України, середовищі політичної української еміграції. Більшість закордонних оглядачів повірила в наявність реального спротиву сталінському режиму переважно академічної та освітянської інтелігенції, діячів УАІЩ. Після Другої світової війни (1952 р.) закордоном постала “відновлена” “СВУ”, керівництво якої було переконане, що засновником київської “Спілки” був С. Єфремов, лідером молодіжної організації (СУМ) М. Павлушков. Члени цієї “СВУ” вважали себе продовжувачами “героїчної боротьби” тих, хто нібито створив підпільну організацію. Проте чимало українців діаспори не вірили в можливість тривалого існування підпілля в умовах сталінського тоталітарного режиму. Аналіз розсекречених документів та численні дослідження вітчизняних істориків у незалежній Україні доказали, що “СВУ” ніколи не існувало, а процес над фальшивою “контрреволюційною організацією” був потрібен владі, щоб розправитися з дореволюційною інтелігенцією, залякати радянську інтелігенцію та усе суспільство, створити привід для припинення українізації. Вивчення історії першого показового процесу над українською інтелігенцією дає ключ до глибшого розуміння політики сучасної Росії щодо України, бо наочно демонструє послідовність нащадків сталінської держави в розв’язанні “українського питання”.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, українська інтелігенція, “Спілка визволення України”, “СВУ” закордоном, ОГПУ, Харківський процес.

Напередодні 90-річчя процесу “Спілки визволення України”, який відіграв таку трагічну роль в історії України та житті тисяч людей, варто ще раз проаналізувати головні етапи його вивчення. Справа “СВУ” була “грандіозною за масштабами й упередженістю звинувачень”¹. Вона справила колосальний вплив на сучасників. Б. Антоненко-Давидович, зокрема, писав: “Годі осягнути всю страшну шкоду, яку завдав українському національному відродженню в радянських умовах судовий процес у Харківській опері. Перетято морально-політичну естафету поколінь, привчено сучасників до пристосуванства й запроданства заради збереження свого жалюгідного існування, розвіяно в українській інтелігенції традиційні ідеї демократії, створено в переляканих душах той отруйний вакуум, який легко заповнюється будь-чим”². Історики вже на початку незалежності України трактували гучний процес як “своєрідну віху” в історії взаємовідносин інтелігенції й сталінського режиму. Судовий спектакль у Харкові “став останнім великим показовим процесом над інтелігенцією на Україні. На початку 30-х рр. республіка вже входила в смугу масового терору проти інтелігенції”³. Цей конкретний епізод сталінського упокорення українського народу поставив на грань життя і смерті не лише підсудних, що проходили безпосередньо по справі (45 осіб),

¹ Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд., авт. передм. В. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 31.

² Антоненко-Давидович Б. СВУ. Таїна архіву // Антоненко-Давидович Б. Твори: В 2 т. Київ: Наук. думка, 1999. Т. 2: Сибірські новели. Публіцистика. Спогади. Листування / Упоряд. та прим. Л. С. Бойка. С. 458. (Б-ка укр. літ. Новітня укр. літ.).

³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С. 304.

близько 700 заарештованих як членів “СВУ”, але й ще майже 30 тисяч, котрі потрапили за ґрати інколи невдовзі, а траплялося, що й тривалий час по тому, як був завершений процес, проте за нібито-то причетність до цієї ж “контрреволюційної організації”. Типовий приклад був наведений свідком, який тоді мешкав на Чернігівщині: “У нашому Сосницькому районі, – розповідав на початку 1990-х рр. харків’янин Бондаренко (ініціали, на жаль, не вказані), – 1930 року було заарештовано тридцять два чоловіки”. [...] Один учитель з Сосниці розповів колишнім учням, що його “відпустили з Конотопської тюрми, де таких, як він, було вже 3000 чоловік, у камерах і коридорах ув’язнені спали сидячи...”⁴. Священника УАПЦ Володимира Хуторянського заарештували як учасника “СВУ” 1 січня 1934 р. і розстріляли на Соловках 3 листопада 1937 р.⁵

Цей факт новітньої історії України заслуговує на всебічне висвітлення. Метою дослідження обрані дві важливі, на нашу думку, проблеми: аналіз дискусій щодо того, чи існувала “Спілка визволення України” реально, чи це плід фантазії слідчих ГПУ; останній варіант неминуче приводить до визначального питання, навіщо “створювати” фальшиву “контрреволюційну організацію”, кому це було вигідно й потрібно? Не менший інтерес викликає й питання щодо історичного значення та уроків для сьогодення сумнозвісного процесу.

С. Білокінь у розвідці, що увійшла до другого тому його фундаментального дослідження “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)”⁶, виокремив декілька напрямів історіографічного студіювання та науково-публіцистичного осмислення. Вчений наголосив, що природно,

⁴ Опера СВУ – музика ГПУ (Спогади свідків): Збірка / Упоряд. Ю. Хорунжий. Кам’янськ-Шахтинський: Станіца, 1992. С. 142.

⁵ *Пристайко В. І., Пшенніков О. М., Шаповал Ю. І.* Шлях на Соловки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. № 1/2. С. 72.

⁶ *Білокінь С.* Справа “Спілки визволення України” й перспективи її дальшого вивчення // Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Дрогобич: Коло, 2013. Т. 2. С. 573–629.

перебігом процесу зацікавилися насамперед українці в країнах Східної Європи (Польщі, Румунії, Чехословаччині), де, окрім автохтонного українського населення, знайшло собі притулок й чимало політичних емігрантів. Публікації в друкованому органі УНДО “Діло” (м. Львів) трактували учасників процесу як героїв, які не побоялися на суді сказати правду в обличчя своїм ворогам. З іншого боку, у декількох числах цієї ж газети було спростовано існування “закордонної СВУ”, і наявність її зв’язків із представниками київських інтелігентських кіл. Згідно із сценарієм ГПУ, від закордонної “СВУ” у червні 1926 р. нібито надійшов лист, написаний Левком Чикаленком Сергію Єфремову, який і послужив сигналом до заснування аналогічної організації в СРСР. Хоча його отримання змушений був визнати С. Єфремов, але епістоли на суді не демонстрували, тексту не цитували, обвинувачі лише переповідали зміст. Дізнавшись про цей епізод, Л. Чикаленко опублікував на шпальтах “Діла” листа до редакції, у якому аргументовано спростував сам факт⁷. Ісак Мазепа та Панас Феденко також через пресу заявили, що ніколи не належали до “СВУ”. Не знаючи докладно, що спричинило масові арешти й процес, “Діло” чітко визначила їхні цілі: “Провокатори видали на поталу більшовицької «чеки» найкращих національних патріотів Наддніпрянщини”⁸. П. Певний писав у луцькій газеті “Українська Нива”: “На цей раз увесь запас запозиченої від Москви лайки А. Хвиля скерував убік академіка С. Єфремова й строчить доноси на того, хто все своє життя віддав українському народові та його культурі”⁹.

⁷ Гришко В. Зв’язок з закордоном у справі СВУ // Сучасність. 1980. Жовтень. Ч. 10 (238). С. 52; Кравець Д. Процес Спілки Визволення України (СВУ) в УСРР у західноукраїнській громадсько-політичній думці // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 472.

⁸ Там само. С. 468.

⁹ Цит за: Кравець Д. “Монстр-процес”: харківська справа “Спілки Визволення України” 1930 р. у громадсько-політичній думці Галичини. URL: <http://uamoderna.com/md/kravets-kharkiv-svu-1930>

Приблизно на такому ж рівні висвітлювалася ця подія в органі ОУН “Розбудова нації”. Я. Дуб (ймовірно, псевдонім), визнавши “колоніальну політику” Москви на українських землях, вважав, що серед селян і робітників спостерігається нібито піднесення національного руху, щоб “дискредитувати” в очах народних мас ймовірних його провідників, влада, “користаючи з монополії преси”, звинуватила підсудних у полонофільстві¹⁰. Безумовно, подібне звинувачення виставлялося серед багатьох інших. На цю обставину звернув увагу С. Білокінь, навівши деякі дані про польську розвідку¹¹. Утім автор націоналістичного видання відкидає подібні припущення і робить власні висновки щодо “СВУ”, яка “не була ні *терористичною*, [тут і далі курсив автора. – Т. Д.] ні *бойовою* національно-революційною організацією. Це був *ідейний* центр українського націоналістичного руху, об’єднання українських патріотів із метою охоронити інтереси Української Нації під большевицьким пануванням. Це об’єднання хотіло зберегти українську школу, літературу, мистецтво, взагалі культуру від тих розкладових упливів, які почали що-раз більше поширюватися на совітській Україні”¹². У вищеназваній публікації також зазначено, що “СВУ” опирається на “власні сили нації”. Народ “може пишатися такими синами, як академік С. Єфремов, або такими доньками-патріотками, як письменниця Л. Старицька-Черняхівська”¹³. Іншими словами, хоча підсудним і приписували світоглядно-ідейні засади самих націоналістів, але повірити в спроможність кабінетних учених, викладачів, лікарів заснувати терористичну, та ще й бойову, організацію речники націоналістичних ідей, напевно, ж не могли. Надто це вже фантастично виглядало! З іншого боку, враховуючи тенденційність радянської преси, інакше й бути не могло: на Заході бракувало правдивої інформації про все, що стосувалося справи “СВУ” та її учасників.

¹⁰ Дуб Я. “Хочемо незалежної України” (про СВУ) // Розбудова нації. Прага, 1930. Березень–квітень. (3–4). С. 54.

¹¹ Білокінь С. Справа “Спілки визволення України”. С. 590–591.

¹² Дуб Я. “Хочемо незалежної України” (про СВУ). С. 55.

¹³ Там само. С. 57.

Із історії процесу відомо, що в залі Харківського оперного театру перебували іноземні консули, які репрезентували деякі європейські країни в УСРР, але досі не проаналізовані їхні донесення своїм урядам. Чи повірили в європейських столицях, що вчені й учителі на чолі з академіком С. Єфремовим надумали повалити більшовицький режим в Україні? А, можливо, з донесеннями трапилося те, що й з повідомленнями про голод у столиці радянської України. Публікатор цих дипломатичних документів італійський історик Андреа Граціозі відзначив: “Свідчення італійських дипломатів, змушених працювати в непростих умовах режимів Сталіна і Муссоліні, але здатних бути безсторонніми свідками інфернальних подій, по суті, виявилися непотрібними дуче. Останній з певних причин волів зберігати доброзичливі взаємини із СРСР. Однак часи диктаторів минають, а документи залишаються і промовляють до нащадків жертв тиранії, вчать пам’ятати про трагічне минуле заради майбутнього”¹⁴.

На думку С. Білокіня, радянська “компартійна” історіографія історії “БУД” і “СВУ” “до перебудови”, достатньо репрезентативно представлена відповідними статтями в “Радянській енциклопедії історії України” і не заслуговує на більш докладне висвітлення. “Моральне обличчя української історичної науки повоєнної доби рятують праці двох незалежних дослідників – київського дисидента Гелія Снегірьова й письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича”¹⁵. Особливо шанував С. Білокінь останнього. Він підкреслив, що ця людина ніколи не намагалася “прогнутись” на догоду начальству¹⁶. Мемуари письменника вражають своєю чесністю і принциповістю. “Звісно, Єфремов був далекий від комуністичних ідей, не вірив у їхнє майбутнє й не мав ніякої охоти сприяти їхньому здійсненню, – писав на схилі віку Б. Антоненко-Давидович, – але він воднораз

¹⁴ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упоряд. А. Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. С. 14.

¹⁵ Білокінь С. Справа “Спілки визволення України”. С. 594.

¹⁶ Там само. С. 597.

і далекий від бажання активно боротися з ними: нова національна політика комуністичної партії після XII з'їзду його цілком улаштувала: мовляв, якщо більшовики хочуть розвивати далі українську культуру, ми охоче будемо співпрацювати з ними. Своєю вдачею Єфремов був еволюціоніст, а не прибічник крутих радикальних заходів”¹⁷. Проте навіть С. Єфремову він не зміг вибачити компромісу з чекістами, хоча добре знав мотиви, якими керувався академік. “І Єфремов пішов на «сделку» з ГПУ й власною совістю...”. Далі автор наводить такий факт: С. Єфремов на суді хотів заявити, що все раніше сказане – брехня, його кинувся вмовляти адвокат Ратнер. “Єфремов упокорився й знову став виконувати роль фортеці СВУ...”¹⁸. Б. Антоненко-Давидович не вірив, що “Єфремов пожертвував собою й своєю совістю заради порятунку тисяч інших людей”. Він навів численні, нині добре відомі приклади розгортання терору в подальші роки в Україні¹⁹. Питання тільки в тому, чи справедливо вважати їх наслідками єфремовської “сделки”?

С. Білокінь відзначив, що в роки горбачовської “перебудови” відбулися докорінні зрушення у справі “СВУ”. Пленум Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 р. розглянув протест першого заступника прокурора республіки і припинив справу за відсутністю складу злочину в діях засуджених і проголосив повну реабілітацію. Здавалося, що справедливість нарешті відновлена. Проте історик, який свого часу спілкувався з В. Ганцовим, Б. Матушевським та деякими іншими діячами, репресованими у справі “СВУ”, вважає, що ухвала Верховного Суду мала один значний недолік. “Оголошуючи громадян 1930 року лояльними до влади, – наголосив дослідник, – тобто, персонально лояльними до Сталіна, комуністи 1989 року зайшли надто далеко. Виглядає на те, що т. зв. масова реабілітація по суті завершила справу чекістів-ягодинців. Вона нищила старе українство не згірше, ніж вчинила проти них влада у роках 1929–30”²⁰.

¹⁷ Антоненко-Давидович Б. СВУ. Таїна архіву. С. 428.

¹⁸ Там само. С. 455.

¹⁹ Там само. С. 456–458.

²⁰ Білокінь С. Справа “Спілки визволення України”. С. 598.

Отже, йдеться про те, що юристи зігнорували кардинальне питання: чи існувала в СРСР політична опозиція? Вони визнали, що організацій, викритих як “СВУ”, “СУМ”, насправді не існувало. Але тоді виходить, що С. Єфремов та інші фігуранти справи були пересічними радянськими громадянами, які підтримували радянське керівництво. Однак зміст щоденників академіка 1923–1929 рр. заперечує це твердження. Чорно-біле бачення ситуації неодмінно призводить до спрощеної візії ситуації: “Хто не з нами, той проти нас”. Між тим, у реальному житті був представлений весь спектр кольорів та їхніх відтінків. Те, що на поверхні суспільного життя в силу відомих причин, домінувала нібито абсолютна відданість ідеям комунізму й справі Леніна–Сталіна, говорить лише про рівень безправ’я та виняткову роль розгалуженої системи репресивно-карального апарату в державі. “Страх перед тотальним покаранням паралізував волю людей, – наголошував І. Білас у праці, де проаналізував структуру репресивно-каральної системи в СРСР, – а заборони, подібно до тенет на руках та ногах, сковували їхні дії. Кожний був зобов’язаний не тільки не відхилитись від того, що накреслено згори, але не мати і тіні сумніву у правильності цих розпоряджень. Небезпечною була навіть здатність до особистої точки зору. [...] Більш безпечним було не усвідомлювати реальної суті того, що відбувалось, та автоматично виконувати розпорядження. Ці принципи виявились ефективним засобом придушення та руйнації життя, відторгнення людської совісті, поступового плекання потрібної і вигідної для тоталітарного режиму біомаси під узагальнюючою назвою «homo sovieticus»²¹.

Утім навіть ця похмура картина не відтворює усієї правди про радянське суспільство. С. Єфремов не боявся звиряти свої думки, оцінки й судження не тільки щоденнику, але й невеликому колу однодумців, він листувався з політичними емігрантами, відмовлявся від спокусливих пропозицій співпраці з

²¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. С. 105.

радянською пресою. За цю розкіш – мати власну думку й обирати незалежність – академік заплатив неймовірно високу ціну, але, можливо, в його розумінні, вона була того варта.

Відтак, певна невизначеність постанови Верховного Суду УРСР, попри ухвалу, що справу “СВУ” було сфабриковано, породила у С. Білоконя зрозуміле побоювання, що “фактографічна база реабілітації діячів «СВУ» 1989 року так само слабка, як і їхнє звинувачення 1930 року”, та слушне запитання “чи існувала в 1920-х роках в Україні політична опозиція?”²².

Історія “Спілки визволення України”, яка постала за межами СРСР з легкої руки племінниці Дурдуківських Наталії Петрівни Павлушкової, теж отримала повне висвітлення в роботі С. Білоконя, тим паче, що він двічі на початку 1990-х рр. зустрічався з цією енергійною жінкою. Члени новоствореної організації (травень 1952 р.) заявили, що є продовжувачами боротьби знекровленої, але не розгромленої до кінця “Спілки...”, яка, на їхнє переконання, дійсно існувала в Україні²³. Вони видавали періодичні видання, збірники, згуртували навколо себе деяких відомих діячів українського національно-визвольного руху доби 1940-х років. Засновником та першим керівником організації став Василь Плющ. Серед авторів, які друкувалися у виданнях “СВУ”, був Микола Ковалевський²⁴. Членом Головної Ради “СВУ” за кордоном у 1950-х рр. був і Юрій Русов – молодший син відомого подружжя українських діячів Олександра та Софії Русових²⁵.

²² Білокінь С. Справа “Спілки визволення України”. С. 600.

²³ Плющ В. Спілка Визволення України. Її мета та ідеї (Доповідь, виголошена 25-го травня 1952 р. в день відновлення СВУ на чужині) // Спілка Визволення України. Мюнхен: Вид. Спілки Визволення України, 1953. Збірник 1. С. 53–63.

²⁴ Ковалевський М. Спілка Визволення України на харківському суді // Там само. С. 8–28; Ковалевський М. “Спілка Визволення України” // Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи і факти. Варшава–Львів: Вид-во “Схід”, 1936. С. 72–108.

²⁵ СВУ–СУМ (Спогади, документи й матеріали про діяльність): Збірник 2. Нью-Йорк–Мюнхен, 1964. С. 179.

На зламі 1950–1960-х рр. Головну Управу “СВУ” в еміграції очолив Тарас Бульба-Боровець. Коли у травні 1959 р. та грудні 1959 – січні 1960 р. він відвідав Торонто, тамтешня українська преса його характеризувала: “Видатний і здібний полководець славних січових повстанських частин з другої світової війни, Провідник єдино-патріотичної і до кінця відданої справі нашої дорогої Батьківщини – України організації, отаман Бульба-Боровець віддає весь свій вільний час справі зміцнення і поширення Спілки Визволення України, яка є переємницею світлих національно-визвольних традицій одноіменної організації в Україні за часів довоєнного советського панування”. На бенкеті, влаштованому керівництвом КУК [Конгрес українців Канади. – *Т. Д.*], його вшановували як постать великої історичної ваги²⁶.

Не ставлячи під сумнів щирість намірів американських та канадських членів “СВУ”, відзначимо, що їхнє трактування історичних фактів щодо тієї нелегальної організації, яка нібито діяла у другій половині 1920-х рр. в Україні, не витримує критики. Завдяки енергійним зусиллям Н. Павлушкової, у колах симпатиків американської “СВУ” панував культ героїчної постаті Миколи Павлушкова, який створив, очолив і ледь не повів на штурм радянської влади членів “Спілки Української Молоді” – бойової терористичної організації, яка складалася з випускників відомої київської школи, де директором був В. Дурдуківський. На харківському судовому процесі виставили двох членів “СУМу”.

У книзі, що вперше побачила світ у 1947 р. у Західній Німеччині (декілька разів перевидавалася в Україні), в’язень Соловєцького табору Семен Підгайний писав про М. Павлушкова: “Він виріс в оточенні культурного і національно свідомого українського середовища і належав до тої значної кількості нашої молоді, що була не тільки добре обізнана з нашими національними визвольними змаганнями, а й була цілком готова

²⁶ *Лантух С.* Отаман Тарас Бульба-Боровець в Торонто // Місія України: Орган Головної Управи Спілки Визволення України. Торонто (Онтаріо, Канада), 1960. Ч. 1 (8). С. 25.

до боротьби за торжество ідей”. Само собою, що автор визнає без заперечень існування “СУМу” та лідерство в ній М. Павлушкова. Повідомив він також, що останній отримав 8 років ув’язнення, відбував його на Соловецьких островах (Саватієвський ізолятор) разом з професорами Барбаром і Удовенком, академіком Слабченком, професорами Чехівським і Й. Гермайзе, а в 1937 р. їх усіх кудись вивезли²⁷. Нині точно відомо, де скінчився життєвий шлях М. Павлушкова та ще трьох підсудних Харківського процесу: їх розстріляли у відомому на весь світ урочищі Сандармох наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р.²⁸.

Поява у 1963 р. спогадів Костя Туркала та у 1970-х рр. книги Гелія Снегірєва, автори яких стверджували, що організованого протипу не існувало, а “СВУ” й “СУМ” сфабриковані ГПУ, викликала в колах, близьких до американських прибічників “СВУ”, страшенне обурення й безпідставні звинувачення в тому, що названі вище особи – агенти КГБ. Зокрема, Н. Павлушкова у ненадрукованому листі до редактора друкованого органу українців у США стверджувала, що стаття К. Туркала “є зразком фальшування історії і провокаційної неправди, що спрямована проти цілого руху СВУ на батьківщині і, зокрема, проти Великого Українця, мученика за Україну, – Сергія Єфремова. Нема жодного сумніву, що такі «спогади», є лише на користь нашого спільного ворога, – большевицької Москви”²⁹. К. Туркала намагалися скомпрометувати, заявляючи, що він не був членом “СВУ”, а відтак і його спогади не заслуговують на довіру. Проте джерельна база, доступна спілчанам, була настільки вузькою, що вони змушені були більше галасувати, ганьбити своїх

²⁷ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2008. С. 62–63.

²⁸ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: у двох т. / Упоряд. П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал. Київ: Сфера, 1997. Т. 1. С. 34, 43, 46, 177.

²⁹ СВУ–СУМ (Спогади, документи й матеріали про діяльність): Збірник 2. С. 77.

справжніх чи уявних противників, ніж аргументовано захищати свої позиції.

Типовим прикладом може слугувати стаття, що належить М. Овчаренко. Її назва “Сергій Єфремов” вказує на біографічний характер публікації. І, дійсно, у ній наведені дані про дореволюційний період життя діяча. А от про керівництво підпільною діяльністю СБУ не згадано жодним словом. Автор вважає, у 1919 р. С. Єфремов став на чолі БУДу. “Після трагічного II-го Зимового Походу, що закінчився поразкою через зраду своїх таки людей (укапістів і боротьбистів), БУД самоліквідується, а йому на зміну приходять Спілка Визволення України (СВУ)”. Далі йдеться про трагічний епілог життя керівника організації: “після напруженого творчої працею та живими надіями десятиріччя (1919–1929)” на нього чекав арешт, “тюремні тортури”, судовий процес і відбування покарання в двох політизоляторах на території РСФРР. Важко не погодитися з цією оцінкою кроку більшовиків, що й призвів до сумнозвісного процесу: “Московсько-большевицька влада не могла стерпіти в серці України й середовища, що самою вірою в Україну, заперечували цілу большевицьку систему”³⁰. Однак саме поняття “середовище” дуже мало узгоджується з уявленням про діяльність бойової, тим паче терористичної організації. Крім того, у невеликій за обсягом статті допущено чимало фактографічних помилок. Другий Зимовий похід під загальним керівництвом генерала Юрка Тютюнника відбувся в листопаді 1921 р. Так звана Волинська група Української повстанської армії в районі містечка Базар була розгромлена більшовицьким кавалерійським загonom під командуванням Г. Котовського, а не укапістами та боротьбистами. За логікою автора виходить, що тоді ж або невдовзі по тому і була заснована “СВУ”. Проте навіть “спеціалісти” з ГПУ називали чомусь 1926 р. Крім того, якщо навіть припустити можливість безперервного існування нелегальної опозиційної організації в УСРР упродовж тривалого

³⁰ Овчаренко М. Сергій Єфремов 1876–? // СВУ–СУМ (Спогади, документи й матеріали про діяльність): Зб. 2. С. 88–89.

часу, то де хоч якісь помітні сліди її “ворожої” роботи? На процесах технічної інтелігенції прокурори могли посилатися хоча б на непоодинокі аварії на “новобудовах першої п’ятирічки”, що траплялися, на їхню думку, винятково через “шкідництво” старих кадрів інженерів і техніків, які нібито підтримували зв’язки з колишніми власниками, що осіли закордоном, та спецслужбами імперіалістичних країн. Але “шкідництво на мовному фронті”, “книжковому фронті” звучить достатньо безглуздо. Отже, жодного конкретного факту боротьби проти режиму наведено не було.

С. Білокінь навів приклади плутанини і в працях Н. Павлушкової³¹. Утім своїми публікаціями українці в діаспорі найменше привертали увагу до тих подій, що відбувалися в СРСР у міжвоєнну добу та й по закінченні Другої світової війни. Серед них були й тверезомислячі люди. Заслугує на увагу лист М. Михалевича до К. Туркала від 7 листопада 1977 р. Автор його був військовим телеграфістом у 1930 р., начальник якомсь дозволив йому “прослизнути” в зал Харківської опери на одне з засідань процесу “СВУ”. Через багато років цей свідок визнав правоту й адресата, й Г. Снегірьова: “Чи вірив я і чи вірю зараз, що існувала організація такого розмаху і такого «типу», як «підшивалося» підсудним?.. Ні, не вірив. Я знав, що то були Діячі доби УНРреспубліки, що то були ВОРОГИ сов[єтської] влади, які програли і яким ніколи не вибачиться їхнього минулого, так само, як ніколи не вибачалося дядьку його «дрібновласницької вдачі», яка є колискою філософії «в своїй хаті СВОЯ [правда]»”³². Думка Ігоря Качуровського стосовно американської “СВУ” ще більш критична. У листі до ніжинського підприємця й громадського діяча Миколи Шкурка від 6 червня 2006 р. він прямо заявив: “Прикро мені це писати, але на еміграції було дві категорії пройдисвітів: «Севеушники» (які запевняли, що продовжували боротьбу після арешту Єфремова) та «крутяни» –

³¹ Білокінь С. Справа “Спілки визволення України”. С. 611.

³² Там само. С. 628.

учасники бою під Крутами. Той, якого я знав особисто, був 1912 року народження”³³.

Концепції, оцінки й висновки дослідників, які репрезентують сучасну українську історичну науку, хоча їхні погляди на якісь конкретні питання можуть різнитися між собою, у цілому можна звести до декількох основних положень. По-перше, у численних наукових працях та оприлюднених документах відтворено правдиву історію процесу “СВУ”. “Отже, на лаві підсудних опинилися 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН”. “31 чоловік колись входив до різних українських політичних партій, 1 був прем’єром, 2 – міністрами уряду Української Народної Республіки, 6 – членами Центральної Ради”³⁴. Останні дані, очевидно, послужили підставою для висновку сучасних істориків: “За задумом організаторів, цей суд мав винести вирок не стільки конкретним особам, скільки цілому періоду національно-визвольної боротьби українського народу та дискредитувати політику українізації”³⁵. Серед підсудних було 2 українських діячі єврейської національності – Йосип Гермайзе і Зиновій Моргуліс, 3 жінки – Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Біднова, Ніна Токарівська.

Що могло об’єднувати цих людей із різних фахових середовищ, віддалених міст, які інколи й не чули про існування одне одного? Чекісти (слідчі ДПУ під “мудрим” керівництвом партійних вождів) легко “встановили” зв’язок: “Спілка визволення України”, “мала своїм завданням повалити Радянську владу

³³ *Ігор Качуровський – Микола Шкурко: Листування. 1994–2013.* Мюнхен–Ніжен / Упоряд. М. П. Шкурко; передм. і прим. О. О’Лір. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. С. 164.

³⁴ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа “Спілка Визволення України”. С. 15–16.

³⁵ *Якубова Л., Примаченко Я.* В обіймах страху і смерті: Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 370.

шляхом організації збройного повстання та встановити капіталістичний буржуазний лад у формі УНР³⁶. В обвинувальному акті це вкрай небезпечне звинувачення конкретизувалося й доповнювалося інформацією про структуру й секції “СВУ”, філії на місцях, історичною довідкою про її становлення, вплив закордонних “ворожих центрів”. З цього документу виходило, що “СВУ” нібито існувала з червня 1926 до липня 1929 року, коли її викрило ДПУ, вона діяла у зв’язку з закордонним петлюрівським центром, отримувала звідти інструкції.

Складовою частиною її стала “СУМ” (“Спілка української молоді”): члени останньої планували “терор проти всесоюзних і українських радянських партійно-державних керівників”. “Осередками дії «СВУ» було оголошено Всеукраїнську Академію наук (ВУАН) і Українську автокефальну православну церкву”.

Попередницею “СВУ” було визнане “БУД” (“Братство Української державності”), організація, котра нібито мала на меті після поразки революції готувати збройне повстання, керувати “куркульським та диверсійним бандитизмом” і терором. “БУД” самоліквідувалося у 1924 р., але його керівники продовжили боротьбу. “Спираючись на вплив Єфремова, як віце-президента ВУАН, «СВУ» тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН – науково-педагогічне товариство, інститут наукової мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо”. Існує також низка філій (“філіалів-груп”) “СВУ” у Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, “охоплюючи, переважно, стару буржуазну інтелігенцію”³⁷.

Чекісти створили й керівний орган “СВУ” – президію (?), до якої призначили: С. Єфремова – головою; членами її з їхньої легкої руки стали: В. Чехівський, В. Дурдуківський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, О. Гребенецький³⁸. Викликає інтерес ще один документ, що вийшов із надр ГПУ. У доповідній записці

³⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”. С. 16.

³⁷ Там само. С. 18–19.

³⁸ Там само. С. 213.

на ім'я В. Балицького В. Горожанин і Б. Козельський докладно виписали розділ “Зарубіжна «СВУ»”, в якому, зокрема, перераховані “члени зарубіжної СВУ”: О. Лотоцький, Левко Чикаленко – у Польщі; О. Шульгін, В. Прокопович – у Франції; Д. Дорошенко – у Німеччині; Євмен Лукасевич – у Швейцарії; Кость Мацієвич – у Румунії (до 1927 р.), згодом у Чехословаччині; Л. Дорошенко* (?) – “уповноважений «СВУ» у Львові”³⁹. Ми вже згадували, що Л. Чикаленко публічно заперечив (11 березня 1930 р. у газеті “Діло”) сам факт надіслання листа контрреволюційного змісту керівництву “СВУ”. Зрештою, оприлюднене листування Євгена Чикаленка й Сергія Єфремова показує, настільки вони були обережні. Однак фальшивий лист Л. Чикаленка фігурував на процесі. Штучний характер “СВУ” доказує й список кандидатів до процесу з периферії⁴⁰. Якщо з якихось причин зірветься з крючка раніше призначений “учасник”, то завжди можна заарештувати наступного претендента на роль “контрреволюціонера”.

Процес розпочався 9 березня, а завершився 19 квітня 1930 р. Дати початку й кінця глибоко символічні: 9 березня, за григоріанським календарем, день народження Тараса Шевченка, а 19-го квітня того ж року – православні святкували Великдень. Таким чином, навіть через вибір дат (навіть, щоб випадковий) влада демонструвала своє справжнє ставлення до українців і їхнього великого сина, над науковим опрацюванням доробку якого так багато трудився С. Єфремов, та церкви, зокрема, УАПЦ. Підсудних, що мали символізувати всю глибину падіння старої української інтелігенції та її згубний вплив на молоде радянське покоління, та зрештою переконливо продемонструвати своє каяття, перевезли з Києва до Харкова. Під судову залу переобладнали столичний оперний театр.

* Так у документі. Ймовірно, йдеться про Володимира Дорошенка, з яким С. Єфремов листувався.

³⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”. С. 203–204.

⁴⁰ Там само. С. 216.

По-друге, провідні фахівці, за дуже незначними винятками впевнені: “СУМ”, “СВУ” й “БУД” у тій формі, яку їм надали слідчі ГПУ, тобто як нелегальні структури, що ставили своєю метою повалення радянської влади в Україні й відмежування від Росії за допомогою іноземної інтервенції, ніколи не існували. Власне, й контингент зловмисників для цього “розгалуженого підпілля” підібрали не надто вдало. Ніхто з обвинувачених не мав військової чи спеціальної підготовки, не служив у розвідці, не був знайомий з елементарними правилами конспірації. Більшість притягнутих до суду осіб мали гуманітарну освіту, декілька медичну. Утім усі 45 підсудних “визнали” свою “вину”, і тим самим створили юридичну основу для будь-яких конспірологічних побудов.

По-третє, не менш важливе питання – а навіщо владі був потрібен цей фарс – теж передбачає чимало відповідей, у кожній з якої є свої сильні й слабкі сторони. Версія щодо побоювання Сталіна, щоб у Україні не розпочалися селянські повстання у зв’язку з початком суцільної колективізації має серйозне підґрунтя. Хоча й уявити собі С. Єфремова чи, скажімо, В. Дурдунківського на чолі повстанського загону майже неможливо. Ще фантастичнішою виглядала б спроба кого-небудь із названої на процесі членів “президії” “СВУ” домовитися з урядом якоїсь “імперіалістичної” держави про вторгнення в СРСР.

Більшість дослідників сходяться на тому, що політика Кремля стосовно українських проблем зводилася до банально простої причини: партійно-радянське керівництво панічно боялося втратити Україну, тобто значну частину колишньої імперії. В обґрунтуванні цього концепту чималий інтерес становить праця ще 1950-х рр., яка належить українському політичному емігранту Григорію Костюку. Автор уважав, що “для реалізації своїх централістських і диктаторських планів Сталін на початку 30-х рр. явно вирішив використати жевріючу іскру російського великодержавного націоналізму”⁴¹. Інше питання – наскільки

⁴¹ *Костюк Г. О.* Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. Київ: Смолоскип, 1995. С. 362.

“жевріючою” була та іскра, може, вона весь час палахкотіла потужним струменем вогню? Цілком очевидно, що ознаки відродження російського імперіалізму, нехай і в обгортці “червоного” кольору, викликали протидію керівників національних республік. “Вияв централістської, великодержавної ідеології, дух імперського націоналізму, вони зустрічали ворожо, – наголосив дослідник, – як ознаку ненависної русифікаторської політики Російської імперії”. І тут, на думку Г. Костюка, “Україна як найсильніша, найбагатша, найбільша за населенням після Росії та політично, культурно й національно найактивніша союзна республіка” в протистоянні московському натиску посідала перше місце. Він навів чимало прикладів на користь своїх міркувань: це – найпотужніший розмах повстанського руху; “ніде в роботу радянської республіки без визнання її принципів не включилося такої великої кількості й такого формату наукових, громадських і політичних діячів епохи незалежної демократичної республіки, як в Україні (М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, М. Чечель, П. Христюк, М. Слабченко, Ю. Гермайзе, М. Зеров, М. Вороний та багато інших)”. Утім цей же автор, змушений був визнати, що КП(б)У ніколи не являла собою монолітну силу: “московський централізм” перетворив її на “політично розрізнений конгломерат”⁴². Відтак сподіватися на успіх у протистоянні з “червоною імперією” було марно.

Тепер історики виокремлюють і такий суттєвий з точки зору Кремля фактор як прагнення покінчити з коренізацією. С. Плохій прямо стверджував, що, організувавши процес у справі “СВУ”: “ГПУ здійснило атаку на видатних українських академіків та освітян дореволюційним минулим...”. Їх звинуватили в “націоналізмі”. Дослідник вважає, що саме цей процес “поклав край політиці, яку партія вела до цього”, тобто коренізації⁴³.

⁴² Там само. С. 365.

⁴³ *Плохій С.* Загублене царство. Історія “Русского мира” з 1470 року до сьогодні / пер. з англ. Харків: Фоліо, 2019. С. 206, 210.

Не менш реалістичною і страшною в своїй простоті виглядає мета фізичного знищення прошарку “старої”, “буржуазної” інтелігенції. Чому? Бо була вона не такою, як хотілося радянським головному і меншим вождям – мала неправильне походження, читала й писала неправильні книги, і взагалі – навіщо й кому вона потрібна... Тільки не більшовикам. Вони спираються на пролетаріат – найрозвиненіший, найпередовіший, найбільш організований клас. Можливо, Соломона Брука – “старшого уповноваженого з української контрреволюції” Київського ГПУ⁴⁴, який мав у Києві репутацію вкрай жорстокої людини, варто вважати справжнім речником подібних поглядів, хай і відвертим до цинізму. Б. Матушевський згадував, що цей чекіст “на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!»”⁴⁵. Навряд, щоб він був єдиним, хто так мислив у лавах правлячої партії, органах спецслужб та й поміж посполитого люду. Ідеологія класової боротьби руйнувала солідарність людей, взаємодопомогу, елементарне співчуття, християнські моральні цінності. Ця руйнація чітко прослідковується на прикладі “всенародного” осуду діячів, що потрапляли в немилість, судових процесів, з яких судилище в Харківському оперному театрі залишило чи не найдовшу пам’ять і породило чимало міфів.

По-четверте, історія життя підсудних, аналіз оприлюднених джерел свідчать, що опозиція в УСРР таки реально існувала. Політику радянської влади в економіці в цілому та в різних галузях народного господарства, соціальній, культурно-освітній, зовнішньо-політичній сферах могли проаналізувати лише представники інтелігентних професій, бо вони володіли відповідними знаннями й відпрацьованою методикою досліджень. Досить швидко в цих колах утвердилася думка, що більшовики повели величезну державу явно не в напрямку класичного

⁴⁴ Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов // Шаповал Ю. Торкнутись історії. Вид. 2-ге, доп. Київ: Парламентське вид-во, 2017. С. 77.

⁴⁵ Цит. за: Шаповал Ю. Театральна історія // Шаповал Ю. Доля як історія. Київ: Генеза, 2006. С. 25.

соціалізму. Тут варто підкреслити, що тодішня інтелігенція старшого й середнього покоління володіла іноземними мовами, й читала твори Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, їхніх однодумців й опонентів в оригіналі. Оскільки ж джерелом усіх знань в СРСР мало стати тільки вчення Леніна–Сталіна, то представники освічених кіл перетворювалися на ідейних ворогів. Для цього достатньо було критично оцінювати більшовицький режим в цілому або окремі його заходи. А ідеологія – це був якраз той “фронт”, де більшовики жодних компромісів не визнавали. Відтак, члени “СВУ” та подібних неіснуючих “контрреволюційних організацій” були приречені з того самого моменту, коли керівництво ГПУ отримало відповідні вказівки. Щоденники С. Єфремова 1920-х років, спогади Н. Полонської-Василенко, мемуари, що вийшли закордоном, засвідчили відсутність організованої опозиції. Зокрема, Н. Полонська-Василенко називала зібрання нечисленних представників дореволюційної інтелігенції у Києві “Старою громадою”⁴⁶.

По-п’яте, фізично знищуючи “ворогів”, перед цим вдосталь назнуцавшись над своїми жертвами, більшовицьке керівництво попутно вирішувало низку інших завдань. Згорання політики “національного відродження” (українізації) супроводжувалося не тільки зменшенням накладів україномовних видань, але й вилученням з бібліотек та крамниць творів навіть Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, якщо “на книзі стояла марка розгромленого видавництва: як от «Час», «Друкар», «Криниця», «Слово», «Рух» тощо, або ж позначено було прізвище перекладача чи редактора, скажімо, С. Єфремова”⁴⁷. У найповнішому на сьогодні виданні списків заборонених, приречених на знищення книг, названо 2 праці О. Гермайзе та 5 В. Дурдуківського (список № 7, 1938 р.); 8 книг С. Єфремова (список № 9, того ж року)⁴⁸. Це означає не лише повний розрив

⁴⁶ Полонська-Василенко Н. С. О. Єфремов (Спогади) // СВУ–СУМ. 36. 2. С. 96–98.

⁴⁷ Соловей Д. Голгота України. Дрогобич, 1993. С. 154.

⁴⁸ Список репресованої літератури / Упоряд. С. Білокінь. Київ: Українські пропілеї, 2018. С. 98, 99, 111.

із минулим, тотальну заборону на прилюдне вживання навіть самих імен численних “ворогів народу”. Йдеться й про розрив з надбаннями української та світової культури.

Важливою метою вважалося й залякування інших верств населення, особливо кадрів молодого радянської інтелігенції. Іван Дзюба стисло, але чітко визначив: “Метою процесу над СБУ і подальших масових арештів і цькувань було – одних ліквідувати, других змусити мовчати, третіх – спонукати до прийняття і вславлення всього, що діялося”⁴⁹. Якою моральною ціною давалося українським письменникам “прославлення” комуністичних, чекістських вождів, знущання над лідерами УНР, підсудними у справі “СВУ” добре показав Ю. Винничук у передмові до антології “Невідоме Розстріляне Відродження”. Чого варті тільки рядки поеми Володимира Сосюри “СВУ”, написаної дуже вчасно й швидко – в ході процесу. Поет сидить у залі, перед ним сцена, де розгортається трагікомедія: “Я дивлюсь у обличчя їм, / уявляю їх у труні...”⁵⁰. Пройде зовсім небагато часу, й похованими навіть без трун, а в братських могилах, якихось ровях опиняться багато з тих, хто “прославляв”, зловтішався, доносив, виносив суворі й неправедні вироки, зрештою, й розстрілював... Машина терору в СРСР завжди працювала безвідмовно. Тому заклик поета й громадського та державного діяча Івана Драча, що пролунав у передньому слові до книги “Остання адреса”: “Пам’ятаймо розстріляне відродження – не даймо розстріляти майбутнє”⁵¹ не втрачає своєї актуальності.

І останнє. Давно відома максима, яка гласить: найбільший подарунок злу, якщо добро буде про нього мовчати. Не варто зупиняти дослідження про страшні роки червоного терору, сфальсифіковані справи і процеси, “лібрето” яких писалося в

⁴⁹ Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталінім. П’ятдесят років без Сталіна. Київ: Криниця, 2003. С. 48.

⁵⁰ Цит. за: Винничук Ю. Прокляті роки // Невідоме Розстріляне Відродження: антологія / Уклад. і авт. передм. Ю. П. Винничук. Харків: Факт, 2016. С. 6.

⁵¹ Остання адреса... Т. 1. С. 9.

ГПУ, згодом у НКВД. Справа “СВУ” – тільки перша у довгому ряду. З нагоди 75-річчя знакового процесу у 2005 р. Ю. Шаповал підвів певні підсумки наукового освоєння теми й накреслив план подальших дій в цьому напрямку. Хоча за 75 років “демонтовано чимало міфів” та “необґрунтованих схем”, але “ще належить відтворити повну картину подій...”, а для цього потрібно оприлюднити стенографічний звіт процесу в повному обсязі без купюр, але з науковими коментарями. “Дотепер ще не встановлені долі багатьох фігурантів справи”, “не опрацьовані документи, що розкривають керівництво підготовкою справи й показового процесу з боку московських центральних партійних і чекістських органів...” – відзначив учений⁵².

Сподіваємося, що 90-річчя потворного первістка КП(б)У–ГПУ – показового судового процесу над членами сфабрикованої організації “СВУ” – посилять інтерес до важкої, але актуальної й цікавої теми, яка торкається історії однієї зі знакових подій новітньої української історії, долі багатьох талановитих і яскравих особистостей.

REFERENCES

1. Antonenko-Davydovych, B. (1999). SVU. Taina arkhivu. In Boiko L. S. (Ed.), *Antonenko-Davydovych B. Tvory* (Vol. 2: Sybirski novely. Publitsystyka. Spohady. Lystuvannia, pp. 421–481). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
2. Bilas, I. (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* (Vol. 1). Kyiv: Lybid – Viisko Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bilokin, S. (2013). Sprava "Spilky vyzvolennia Ukrainy" y perspektyvi yii dalshoho vyvchennia. In Bilokin S. *Masovyi teror yak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia* (Vol. 2, pp. 573–629). Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
4. Bilokin, S. (Ed.). (2018). *Spysok represovanoi literatury: Zaboroneni vydannia 1920–30-kh rokiv*. Kyiv: Ukrainski propilei. [in Ukrainian].

⁵² Шаповал Ю. І. Справа “Спілки Визволення України”: погляд із відстані 75 років // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 141.

5. Danylenko, V. (2012). Politychnyi kontrol dukhovnoho zhyttia v Ukraini 1920-kh rokiv. In Danylenko V. (Ed.), *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* (pp. 12–34). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
6. Danylenko, V. M., Kasianov, H. V. & Kulchytskyi, S. V. (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
7. Dub, Ya. (1930). "Khochemo nezaleznoi Ukrainy" (pro SVU). *Rozbudova natsii: Orhan Provodu ukrainskykh natsionalistiv*, (3–4), pp. 53–57. Praha. [in Ukrainian].
8. Dziuba, I. (2003). *Pastka. 30 rokiv zi Stalinym. Piatdesiat rokiv bez Stalina*. Kyiv: Krynytsia. [in Ukrainian].
9. Hratsiozi, A. (Ed.). (2007). *Lysty z Kharkova: Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskyykh dyplomativ 1932–1933 roky*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
10. Hryshko, V. (1980). Zviazok z zakordonom u spravi SVU. *Suchasnist*, (10), 52–62. [in Ukrainian].
11. Khorunzhyi, Yu. (Ed.). (1992). *Opera SVU – muzyka HPU (Spohady svidkiv)*. Kamiansk-Shakhtynskyi: Stanitsa. [in Ukrainian].
12. Kostiuik, H. O. (1995). *Stalinizm v Ukraini: (Henez a i naslidky): Doslidzhennia i sposterezhennia suchasnyka*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
13. Kovalevskyi, M. (1936). "Spilka Vyzvolennia Ukrainy". In Kovalevskyi M., *Ukraina pid chervonym yarmom: Dokumenty i fakty* (pp. 72–108). Varshava–Lviv: Vyd-vo "Skhid". [in Ukrainian].
14. Kovalevskyi, M. (1953). Spilka Vyzvolennia Ukrainy na khar-kivskomu sudi. *Spilka Vyzvolennia Ukrainy*, (1), 8–28. Miunkhen: Vyd. Spilky Vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Kravets, D. (2012–2013). Protses Spilky Vyzvolennia Ukrainy (SVU) v USRR u zakhidnoukrainskii hromadsko-politychnii dumtsi. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, (Vol. 13–14, pp. 466–480). [in Ukrainian].
16. Kravets, D. (2017). "*Monstr-protses*": kharkivska sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy" 1930 r. u hromadsko-politychnii dumtsi Halychyny. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/kravets-kharkiv-svu-1930>. [in Ukrainian].
17. Kulakovskyyi, P., Smirnov, H. & Shapoval, Yu. (Eds.). (1997). *Ostannia adresa: Do 60-richchia solovetskoï trahedii* (Vol. 1). Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].
18. Lantukh, S. (1960). Otaman Taras Bulba-Borovets v Toronto. *Misiia Ukrainy: Orhan Holovnoi Upravy Spilky Vyzvolennia Ukrainy*, (1), 25–26. Toronto (Ontario, Kanada). [in Ukrainian].

19. Ovcharenko, M. (1964). *Serhii Yefremov 1876–? SVU–SUM (Spohady, dokumenty y materiialy pro diialnist)* (Vol. 2, pp. 84–90). New-York – Miunkhen: Vyd. Spilky Vyzvolennia Ukrainy, pp. 84–90. [in Ukrainian].
20. Pidhainyi, S. (2008). *Ukrainska inteligentsiia na Solovkakh. Nedostriliani*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". [in Ukrainian].
21. Pliushch, V. (1953). Spilka Vyzvolennia Ukrainy. Yii meta ta idei (Dopovid, vyholoshena 25-ho travnia 1952 r. v den vidnovlennia SVU na chuzhyni). *Spilka Vyzvolennia Ukrainy*, (1), pp. 53–63. Miunkhen: Vyd. Spilky Vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
22. Plokhii, S. (2019). *Zahublene tsarstvo. Istoriiia "Russkoho myra" z 1470 roku do sohodni*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
23. Polonska-Vasylenko, N. S. (1964). O. Yefremov (Spohady). *SVU–SUM. (Spohady, dokumenty y materiialy pro diialnist)*, (2), pp. 90–100. New-York – Miunkhen: Vyd. Spilky Vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Prystaiko, V. & Shapoval, Yu. (1995). *Sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy". Nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
25. Prystaiko, V. I., Pshennikov, O. M. & Shapoval, Yu. I. (1997). *Shliakh na Solovky. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, (1/2), pp. 45–79. [in Ukrainian].
26. Shapoval, Yu. (2006). *Teatralna istoriia*. In Shapoval Yu. *Dolia yak istoriia* (pp. 16–34). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
27. Shapoval, Yu. (2017). *Inshyi Serhii Yefremov*. In Shapoval, Yu. *Torknutys istorii* (2nd ed.), pp. 69–78. Kyiv: Parlamentske vyd-vo. [in Ukrainian].
28. Shapoval, Yu. I. (2005). *Sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy": pohliad iz vidstani 75 rokiv*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 132–143. [in Ukrainian].
29. Shkurko, M. P. & OLir, O. (Eds.) (2016). *Ihor Kachurovskiy – Mykola Shkurko: Lystuvannia. 1994–2013*. Miunkhen – Nizhen. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
30. Solovei, D. (1993). *Holhota Ukrainy*. Drohobych: Vidrozhennia. [in Ukrainian].
31. *SVU–SUM. (Spohady, dokumenty y materiialy pro diialnist)*. (1964). (Vol. 2). New-York – Miunkhen: Vyd. Spilky Vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
32. Vynnychuk, Yu. (2016). *Prokliati roky [Peredmov]*. In Vynnychuk Yu. (Ed.), *Nevidome Rozstriliane Vidrozhennia: antolohiia* (pp. 3–11). Kharkiv: Fakt. [in Ukrainian].

33. Yakubova, L. & Prymachenko, Ya. (2016). *V obnimakh strakhu i smerti: Bilshovytskyi teror v Ukraini*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].

Tamara Demchenko

Candidate of Historical Sciences,
(Ph.D. in History), Associate Professor
(Chernihiv, Ukraine), kafistukr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>

THE CASE OF THE “UNION OF LIBERATION OF UKRAINE” IN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE: CONTROVERSY OVER THE ISSUE OF ITS EXISTENCE AND HISTORICAL SIGNIFICANCE

The article is devoted to the issues related to a key problem in the history of the “Union of Liberation of Ukraine”: did this illegal organization actually exist or was fabricated by “The main political management” (GPU). It is proved that the demonstration Kharkiv’s process (March–April 1930) was covered in the Soviet media incorrectly and had the character of a propaganda measure rather than a judicial examination of a particular case. However, its course has caused considerable interest in the intellectual circles of Western Ukraine, the environment of political Ukrainian emigration. The overwhelming majority of foreign observers believed that there was a real resistance to the Stalinist regime of the mostly academic and educational intelligentsia, figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. After the Second World War (1952), the “renewed” “Union of Liberation of Ukraine” (“ULU”) emerged abroad, the leadership of which was convinced that S. Yefremov was the leader of the Kyiv’s “Union”, the leader of “The Union of Ukrainian Youth” was M. Pavlushkov. The members of this considered themselves the followers of the “heroic struggle” of those who allegedly created an underground organization. However, many Ukrainians in the Diaspora did not believe in the possibility of a long-term underground existence under the conditions of the Stalinist totalitarian regime. The analysis of declassified documents and numerous studies of Ukrainian historians in independent Ukraine proved that “The ULU” never existed, and the process of a false “counter-revolutionary organization” was needed by the authorities to crack down on pre-revolutionary intellectuals, intimidate the Soviet intelligentsia and

the entire society, and create an excuse to stop ukrainization. Studying the history of the first demonstration process over the Ukrainian intelligentsia provides the key to a deeper understanding of contemporary Russian policy towards Ukraine, as it clearly demonstrates the succession of the descendants of the Stalinist state in solving the “Ukrainian question”.

Key words: *Stalinist totalitarian regime, Ukrainian intelligentsia, Union of Liberation of Ukraine, Union of Liberation of Ukraine abroad, OGPU, Kharkiv’s process.*